

ORCID ID 0000-0002-7482-8404

Ольга Пруцакова,
кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН
України,
м. Київ

ORCID ID 0000-0003-4731-4632

Наталія Пустовіт,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН
України,
м. Київ

ORCID ID 0000-0001-9836-1215

Аліна Логінова,
молодший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН
України,
м. Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН ШКОЛЯРІВ ІЗ ПРИРОДОЮ

Анотація. У статті приділяється увага теоретичному і практичному значенню проблеми формування гармонійних відносин школярів із природою у зв'язку із загостренням екологічної ситуації у світі та в Україні.

Метою статті є обґрунтування концептуальних підходів до вирішення проблеми гармонізації відносин з природою; аналіз даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що буде основою розроблення науково-методичне забезпечення формування в учнів гармонійних відносин з природою в основній школі та позашкільних навчальних закладах.

У процесі дослідження використано методи: анкетування школярів та педагогів, розв'язання школярами життєвих ситуацій, спостереження за поведінкою. Наведено конкретні дані щодо осмислення школярами власної взаємодії з природою. Визначено показники гармонізації відносин з природою в учнів основної школи і закладів позашкільної освіти: рівень екологічної грамотності, розуміння сутності відносин і взаємодій з природою, впливу стратегій особистого і родинного споживання на стан довкілля; місце коеволюційних екологічних цінностей у ціннісній ієрархії особистості; непрагматичність мотивів взаємодії з природою; побудова відносин з природою на принципах екологічної етики; формування почуття відповідальності за прийняття рішень щодо діяльності у природі; активізація природоохоронної діяльності; саморегулювання споживання.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які торкаються екологічної освіти школярів, виявило, що презентоване дослідження розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошується, що у освітньому середовищі має місце недостатнє розуміння процесів гармонізації відносин з природою, недооцінка власного впливу на довкілля і, як результат, - трансляція екологічної відповідальності на інших чи на інший

час. Наявність етичних мотивів корелюється із віковими змінами характеру ставлення школярів до природи. Підтверджується тенденція до поступового зниження з віком (від 6 до 9 класів) суб'єктності у ставленні учнів до природи. Наявні також суперечності у сприйнятті старшими підлітками природного довкілля і своєї ролі у його зміні.

Ключові слова: відносини; гармонійність; гармонізація відносин; коеволюційні екологічні цінності; сталий розвиток; екологічна етика; екологічна компетентність.

Olha Prutsakova,

PhD in Pedagogy,
Senior Research Officer,
Institute for Educational Problems of
NAES of Ukraine,
Kyiv

Nataliya Pustovit,

PhD in Pedagogy,
Senior Research Officer,
Institute for Educational Problems of
NAES of Ukraine,
Kyiv

Alina Lohinova,

Research Assistant,
Institute for Educational Problems of
NAES of Ukraine,
Kyiv

THE RESEARCH OF HARMONIZATION THE RELATIONSHIPS OF PUPILS WITH NATURE

The article focuses on the theoretical and practical importance of the problem of formation of harmonious relations of students with nature in connection with the aggravation of the ecological situation in the world and in Ukraine.

The purpose of the article is to substantiate conceptual approaches to solving the problem of harmonization of relations with nature; analysis of the data obtained as a result of empirical research, which will be the basis for the development of scientific and methodological support for the formation of harmonious relations with nature in students in primary school and out-of-school educational institutions.

The research uses the following methods: questionnaires for schoolchildren and educators, solving students' situations, and monitoring behavior. Specific data on students' understanding of their interaction with nature are given. Indicators of harmonization of relations with nature in elementary school students and out-of-school educational institutions are determined: the level of environmental literacy, understanding of the nature of relations and interactions with nature, influence of strategies of personal and family consumption on the environment; the place of co-evolutionary environmental values in the value hierarchy of the individual; non-pragmatic motives for interaction with nature; building relationships with nature on the principles of environmental ethics; forming a sense of responsibility for decision-making in nature; activation of environmental protection activities; self-regulation of consumption.

Comparison of the results obtained with the scientific achievements concerning the environmental education of pupils revealed that the presented research extends the results of scientific researches mentioned in the article.

The findings emphasize that in the educational environment there is a lack of understanding of the processes of harmonization of relations with nature, an underestimation of one's own environmental impact and, as a result, a translation of environmental responsibility at others or at other times. The presence of ethical motives is correlated with the age-old changes in the nature of pupils' attitude to nature. The tendency for gradual decline in subjectivity in the attitude of students towards nature is confirmed with age (from 6 to 9 classes). There are also contradictions in older teenagers' perceptions of their natural environment and their role in changing it.

Keywords: *relations; harmony; harmonization of relations; co-evolutionary environmental values; Sustainability; environmental ethics; environmental competence.*

Вступ. Сучасна екологічна ситуація характеризується рисами, поєднання котрих не зустрічалось у минулому. Серед них - вичерпання невідновних і безконтрольне споживання вичерпних ресурсів, продукування і накопичення нерозкладних відходів і надкритичне збільшення тиску на біосферу. За умов збереження тенденцій і масштабів впливу людської діяльності на природу подальша ситуація характеризуватиметься потенційною незворотною процесів руйнації біосфери, що, своєю чергою, ставить під сумнів перспективи існування самого людства. У цій ситуації набуває актуальності ідея гармонізації, як взаємної відповідності, зведення до системи, координації, впорядкування, безпечного співрозвитку компонентів та систем.

Ідея гармонізації економічних, соціальних і екологічних параметрів цивілізаційного розвитку відображена у концепції сталого (збалансованого екологічно безпечного) розвитку. З часів її прийняття на Першій в історії Конференції ООН з довкілля і розвитку (1992 р.) ця концепція слугує дороговказом для розвитку окремих країн, керівництвом до діяльності громадян. Реальні проблеми сучасного цивілізаційного розвитку відображено у Цілях сталого розвитку – Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року». Для України вони конкретизовані у Національній доповіді „Цілі Сталого Розвитку: Україна” (2017) і охоплюють чотири напрями: справедливий соціальний розвиток; стає економічне зростання і зайнятість; ефективне управління; екологічна рівновага та розбудова стійкості (Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь, 2017).

Проведене дослідження ґрунтується на розумінні збалансованого розвитку як етичного ідеалу суспільства, яке буде перебувати в гармонії з природою. Етичність у ставленні до природи, відповідна мотивація людської діяльності і поведінки виступає суттєвим чинником сталого розвитку суспільства. Формування гармонійних відносин особистості з природою базується на засвоєнні коеволюційних цінностей, етичних установок у взаємодії з природою, забезпечення відповідальності за свої дії і вчинки у цій царині, ціннісного виміру власних вчинків.

Питання екологічної етики досліджувались українськими природоохоронцями В.Борейко (Борейко, 2003), філософами М.Кисельовим (Кисельов, 2003), Ф.Канак (Кисельов, Канак, 2000), Г.Марушевським (Марушевський, 2008), М. Хілько (Хілько, 2000).

Формування гармонійних відносин з природою є не лише одним з перспективних напрямів науково-педагогічних досліджень, а й механізмом виживання в умовах створеної екологічної кризи. Вплив навколишнього природного середовища завжди позначається на тенденціях розвитку і особливостях індивідуальної і масової екологічної свідомості, на способах мислення, якими оперує свідомість. Глобальні екологічні проблеми стали невід'ємною ознакою сьогодення. Тому цілком логічно, що серед завдань розвитку вітчизняної освіти визначено формування безпечного середовища, гармонізації відносин; урахування світового досвіду та принципів сталого розвитку.

Необхідність гармонізації системи «людина-природа» обумовлена вимогами національного законодавства. Припис щодо гармонізації відносин між людиною і довкіллям міститься у ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» у преамбулі та ст.3 : «Україна здійснює на своїй території екологічну політику спрямовану на досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів» (Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», 1991).

Методологічні й філософські основи гармонізації стосунків у системі «людина-природа», аспекти створення ноосфери як оболонки Землі з гармонійним станом суспільства і природи оформлювались ще у минулому столітті В. Вернадським. Проблему гармонізації відносин з природою однією з найактуальніших філософських, культурних, світоглядних проблем вважають сучасні українські філософи – А. Толстоухов (Толстоухов, 2006), М. Кисельов (Кисельов, 2000), В. Крисаченко (Крисаченко, 2002), Т. Гардащук (Гардащук, 2005) та зарубіжні – Б. Коммонер (Коммонер, 1971), А. Печчеї (Печчеї, 1977), А. Швейцер (Швейцер, 1975). Значущість взаємодії людини та середовища у процесі розвитку особистості в онтогенезі відзначена у дослідженнях А. Львовичкіної (Львовичкіна, 2003), С. Шмалей (Шмалей, 1999).

Отже, проблема формування гармонійних, етичних відносин особистості із природою є доволі важливою як в теоретичному, так і практичному плані. Її подальша розробка стосовно учнів середніх закладів освіти потребує обґрунтування теоретичних засад, конкретизації термінології, сутності понять, з'ясування критеріїв і показників гармонійності відносин з природою, що дасть можливість якісного розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації освітньої роботи з учнями.

Мета та завдання. Метою статті є обґрунтування екологічної етики, як морального підґрунтя гармонійних відносин школярів із природою; розробка показників гармонізації відносин з природою в учнів основної школи і ПНЗ; добір методів збору емпіричних даних про усвідомлення учнями власної взаємодії з природою, їх аналіз та інтерпретація. Виявлені тенденції і суперечності буде покладено в основу підготовки науково-методичного забезпечення формування в учнів гармонійних відносин з природою в основній школі та закладах позашкільної освіти.

Методи дослідження. У процесі дослідження використовувалися такі методи: теоретичний аналіз філософських, психологічних, педагогічних

джерел; анкетування учнів та вчителів – на основі розроблених анкет, спостереження, ситуаційні методики прийняття рішень.

Визначені методи були спрямовані на з'ясування сформованості гармонійних відносин з природою за визначеними критеріями та показниками. Базовим критерієм вважається рівень екологічної компетентності школярів. Показниками виступають: екологічна грамотність, ієрархічне місце коеволюційних і екологічних цінностей; тип і етичність мотивів взаємодії з природою, природоохоронна активність, формування почуття особистої причетності до екологічних проблем; відповідальності за прийняття рішень щодо діяльності у природі; усвідомлення громадянських прав та обов'язків, як механізму регулювання відносин з природою і їх гармонізації. Детальніше деякі з цих критеріїв та показників розкриті у публікаціях авторів (Пруцакова, 2018, с. 360-364; Пустовіт, 2005, с.186-191)

До емпіричного дослідження було залучено 302 школяр, з яких -133 хлопчики і 169 дівчинки. 145 підлітків навчались у 6-7 класах, а 157 - у 8-9 класах. Також у дослідженні брали участь 84 педагоги – учасники курсів післядипломної педагогічної освіти ІППО ім.Бориса Грінченка та навчально-методичних тренінгів на базі НЕНЦ МОН України. Дослідження проходило на базі Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №3, Рівненського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» №19, середньої загальноосвітньої школи №35 міста Києва, середньої загальноосвітньої школи №280 міста Києва, спеціалізованої школи №305 міста Києва та Глевахівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів.

Результати дослідження. Відносини пов'язують із взаємовпливом. Ініціаторами відносин можуть виступати як одна, так і обидві (чи кілька) сторін. Відносини виявляються у сукупності зв'язків, які регулюються відповідно до моральних установок. Відносини з природою – є специфічним полем відносин, оскільки можуть «ініціюватись» лише однією стороною - суспільством, громадянами. У природи немає інтересу до людини, немає засобів вираження ставлення до людини; і інтереси, і ставлення характерні

лише для суспільства. Захист інтересів природи – це не що інше, як організація середовища і умов, безпечних для існування людей. Природа у відносинах із суспільством лише надає поле впливів, прояву інтересів, ставлень, цінностей, діяльності і поведінки. Тому відносини суспільства (громадян) з природою у дослідження розуміються як стратегії впливів на найближчі екосистеми та урбоекосистеми, що можуть викликати у них зміни зворотного і незворотного характеру.

Тож, відносини розуміємо, як взаємовплив, а відносини з природою - процес обопільного впливу учнів на природу і природи на учнів. При цьому вплив учнів обумовлений безпосередньою та опосередкованою повсякденною діяльністю стосовно природи, а вплив природи – законами природи (об'єктивною обумовленістю процесів в природі) і невідворотною екосистемою відповіддю, в більшості випадків відтермінованою у часі. Вони регулюються сукупністю зв'язків, залежно від моральних установок, ставлення і почуттів людини до природи та обумовлюють її діяльність в природі (Висоцька, 2003).

Гармонійність – філософський термін, що у наукових джерелах тлумачиться, як внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів (Гончаренко, 1997). Найбільш значущою у гармонізації відносин людини і природи є гармонія діяльності та моралі. Гармонія припускає, що складові системи є єдністю і функціонують у процесах спів розвитку, співзалежності (кoeволюції). Гармонізація відносин з природою є і метою, і механізмом коеволюції, ідея котрої покладена до методології сталого розвитку. Остання, в свою чергу, транслює значущість екологічних цінностей як основи екологічно доцільної діяльності особистості.

Загалом, гармонізація – це процес трансформації хаосу у контрольований баланс. У загальному сенсі гармонізація відносин з природою відбувається через зміну стратегій споживання ресурсів і прийняття природи як універсальної цінності, розширення морально-

етичного компоненту у ставленні людини до природи, формування екологічних цінностей співрозвитку з природою. Гармонізація відносин учнів з природою означає формування у них нового світорозуміння і новий підхід до діяльності, застосований на формуванні коеволюційних екологічних цінностей.

Оскільки гармонізація співіснування людства і природи є провідною умовою цивілізованого природокористування, то й відносини з природою почали інтегруватись в систему моральних відносин, що передбачає моральне ставлення не тільки до подібних собі, а й до інших форм життя.

Екологічна етика є окремим напрямом, який пропагує моральні обмеження та пробудження сумління у взаємодії з природою, що передбачають не тільки знання норм та правил поведінки у природі, а й наявність гуманістичного, альтруїстичного ставлення до природи, усвідомлення власної ролі у вирішенні екологічних проблем.

Дослідження ґрунтується на розумінні екологічної етики як вчення про моральні стосунки людини з природою, що засновані на сприйнятті природи як морального партнера (суб'єкта), на рівноправності й рівноцінності всього живого, а також на обмеженні прав і потреб людини. Екологічну етику можна представити у вигляді особливих, створених людиною стримуючих моральних обмежень, що пробуджують сумління людини, стають на заваді знищення природи. Екологічна етика вчить, що не тільки до людей, але й до всіх живих істот та екосистем і, як вважають деякі екофілософи, ділянок і об'єктів неживої природи потрібно ставитися, як до морального партнера (суб'єкта), а не як до речі чи ресурсу.

Зробити відносини із природою етичними – означає ввести в сферу нашої моралі не тільки „подібних до себе”, наприклад, вищих тварин, але й „багато в чому, або цілком, інших” – рослини, гриби, навіть мікроскопічні організми, а також - середовище їх існування. Рослини, ріки, гори – усе це самодостатнє, цінне від самого початку, а, отже - морально значуще.

Однак, слід підкреслити, що у самій природі етики не існує. Екологічна етика існує тільки в моральних відносинах людей до природи, її предмет – дослідження цього морального відношення. Екологічна етика намагається зробити так, щоб живі істоти менше страждали й гинули з вини людини, особливо без морального обґрунтування, або принаймні не страждали з її вини. Однак, екологічна етика не ставить своєю метою зменшення страждань і загибелі живих істот через природні причини, вона не втручається в хід природних процесів.

Екологічна етика – це вчення про моральні стосунки людини з природою, що засновані на сприйнятті природи як морального партнера (суб'єкта), на рівноправності й рівноцінності всього живого, а також на обмеженні прав і потреб людини (Вернадский, 1989).

Саме рівень етичності ставлення до природи зараз може розглядатись мірилом духовності людини й екологічності її діяльності і поведінки. Крім загального суб'єктного ставлення до природи, етичними вважають діяльність зі збереження дикої природи, пошук узгодженого життя з природою. Найвищий рівень відносин людини з природою має підпорядковуватись принципу екологічного імперативу, що регулює ставлення людини до природи, її поведінку, діяльність в природі і вимагає виключення будь-якої можливості руйнації природи (Кисельов, 2000).

Екологічна етика виступає цілісним ціннісно-нормативним комплексом бачення і усвідомлення місця людини в екосистемі, правил взаємодії з нею. Екологічна етика може бути теоретичною (вивчає ціннісні аспекти взаємодії з природою) і нормативною (стосується конкретних правил діяльності). Саме остання окреслює ліміти інструментальних дій, обмеження свободи дій (А. Печчеї), що визначають межу, за яку не можна переступати. Перетинання цієї «межі» у природокористуванні наносить некомпенсовану шкоду природі, порушуючи її здатність до самовідновлення. Системне ігнорування необхідності збереження саме цієї здатності стало причиною впровадження нового типу суспільного розвитку – сталого (збалансованого). Тож, саме

етичність у ставленні до природи і відповідна мотивація людської діяльності і поведінки виступає суттєвим чинником сталого розвитку суспільства. Базовою характеристикою для формування етичних мотивів і ставлень виступає загальний характер ставлення до природи – суб'єктний чи об'єктний. На останньому етичність збудувати неможливо. Адже для того, щоб застосовувати до природних об'єктів поняття «право», маємо визнати, що природа самоцінна і існує незалежно від того, чи має людина з неї користь, чи ні.

Як і інші етики, екологічна теж торкається внутрішніх рис особистості, її співчуття і совісті, ототожнення і відповідальності, вміння оцінювати наслідки і бачити перспективи. Розширення внутрішньої вмотивованості дозволяє приймати самостійні рішення, оцінити власні можливості у вирішенні конфліктних ситуацій, не перекладаючи відповідальність на зовнішні структури.

Мета людської діяльності завжди полягала і полягає у тому, щоб якнайкраще адаптуватися до природних умов. Для живих істот характерні два шляхи адаптації до довкілля: змінювати його для своїх потреб або змінювати себе чи свою поведінку, прилаштовуючись до умов середовища. У світі тварин і рослин ці шляхи збалансовані. Людство ж обрало пріоритетним саме зміну довкілля, що обернулося численними глобальними екологічними проблемами, вирішення яких наразі вимагає зміни суспільної моралі.

Наголос на екологічній етиці є істотним для етики збалансованого розвитку, оскільки йдеться про новий тип розвитку, який допоможе уникнути екологічних проблем, або, принаймні, пом'якшити антропогенний вплив на природу. Завдання полягає в тому, щоб поєднати екологічні питання з питаннями розвитку.

Збалансований розвиток є етичним ідеалом і виступає дороговказом для створення суспільства, яке буде перебувати в гармонії з природою, – доводить Г.Б. Марушевський (Марушевський, 2008). Вчений визначає збалансований розвиток як такий, коли економічне зростання, матеріальне

виробництво та споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, що визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь.

Перехід до збалансованого (сталого) розвитку – не технічна і не суто наукова проблема, хоча й без цих аспектів він неможливий. Це насамперед етичний перехід, зміни у ціннісних орієнтаціях багатьох людей.

Важливим завданням етики збалансованого розвитку є пошук можливостей поєднання традиційної антропоцентричної та екологічної етики, пошук такої концепції, яка зможе поєднати вимоги трьох головних етичних цінностей – свободи, справедливості та поваги до природи.

Тож, екологічна етика – це наука про мораль, орієнтовану як на моральні відносини між людьми, так і на моральне ставлення людини до природи. Її предмет – вивчення засад морального ставлення людини до природи, аналіз стереотипів людської поведінки, які призводять до екологічних проблем, пошук етичних ідеалів ставлення людини до природи, які дадуть можливість подолати екологічну кризу.

З погляду екологічної етики мораль також має еволюціонувати від ідеї домінування людини над природою до ідеї гармонійної взаємодії людини і природи. Екологічна мораль, орієнтована не тільки на загальнолюдські, а й на екологічні цінності, може стає чинником, що об'єднує людство.

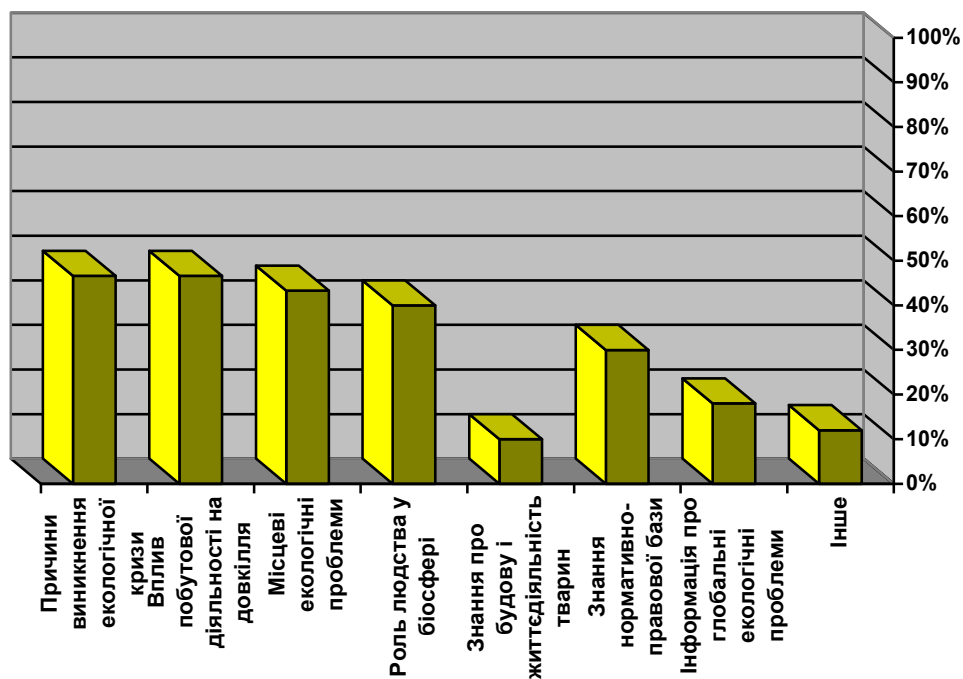
Таким чином, *сутність гармонізації відносин людини і природи полягає у формуванні в свідомості людей стійких установок на необхідність рівноправного, партнерського існування людини і навколишнього середовища, без порушення механізмів його відтворення і саморегуляції, визнання себе одним із членів природної спільноти; формуванні цінностей співрозвитку, співжиття, співіснування, етичних установок у взаємодії з природою, забезпечення відповідальності кожної особистості за свої дії і вчинки у цій царині, ціннісного виміру власних вчинків.*

Основним критерієм гармонізації відносин з природою у дослідженні виступає екологічна компетентність школярів. Показниками гармонізації відносин з природою у учнів основної школи і закладів позашкільної освіти є: рівень екологічної грамотності, місце коеволюційних екологічних цінностей у ціннісній ієрархії особистості; непрагматичність мотивів взаємодії з природою, побудова відносин з природою на принципах екологічної етики; природоохоронна активність, формування почуття особистої причетності до екологічних проблем; відповідальності за прийняття рішень щодо діяльності у природі; усвідомлення громадянських прав та обов'язків, як механізму регулювання відносин з природою і їх гармонізації.

Одержані за цими показниками емпіричні дані засвідчили, що у освітньому середовищі має місце недостатнє розуміння процесів гармонізації відносин з природою, недооцінка власного впливу на довкілля і, як результат, - трансляція екологічної відповідальності на інших. Так, вчителі природничих предметів, яким пропонувалось оцінити, який зміст впливає на формування гармонійних відносин з природою, відзначили, що це, насамперед, – причини виникнення екологічної кризи та вплив побутової діяльності на довкілля (по 46,6%), місцеві екологічні проблеми (43,3%), роль людства у біосфері (40,0%).

Оцінка вчителями актуальності екологічного змісту у формуванні гармонійних відносин з природою подано на рис.1.

Вчителі оцінюють саме тематику впливу людини на довкілля та її побутові аспекти як такі, яких не вистачає у сучасному змісті екологічної освіти і саме ті, що формують компетентність і поведінку. Загалом тематику збалансованого (сталого) розвитку суспільства вчителі не оцінюють як таку, що необхідна у змісті освіти, однак окремі її аспекти активно називають. Опосередковано це свідчить про недостатнє розуміння вчителями сутності поняття «збалансований розвиток суспільства» та «гармонізація відносин з природою».

Рис.1. Актуальність екологічного змісту у формуванні гармонійних відносин з природою

Як такі, що максимально ефективно формують екологічну компетентність (56,7%), вчителі оцінюють екологічні проекти, однак для формування поведінки у довкіллі їх ефективність на думку викладачів, значно менша (23,4%). Стосовно проектних технологій з'ясовано, що вчителі основної школи в цілому позитивно ставляться до їх впровадження, як засобу екологізації та формування екоцентричної особистості (60,5%). Але 33% не мають досвіду участі у проектах, а 28,5% не готові прогнозувати їх результативність. Високо оцінюють вчителі значення партнерської міжсекторальної взаємодії у реалізації проектів (майже 80 % респондентів), проте до реалізації проектів найчастіше долучаються батьки (50%), рідше – місцева громада (30 %), інші організації (20 %).

Значна частина (понад 32,3%) опитуваних не бажає змінювати стандартні часто вживані методики викладання (лекції, бесіди) для ефективнішого формування екологічних рис особистості.

Оскільки саме екологічна компетентність виступає основним критерієм гармонізації, то для проведеного дослідження необхідно врахувати уявлення школярів про можливості особистої участі у вирішенні екологічних проблем.

Водночас, це питання певною мірою уточнювало інше – про свій вплив і вплив сім'ї на довкілля. З 6 до 9 класу кількість робіт, у яких відповідь на це питання відсутня, зменшується: з 2,3% до 0,9% у 6-7 класах і до повної відсутності таких робіт серед старших. Зростає з віком кількість і тих, хто дав відповідь „вже сьогодні”, досягаючи показників у 33,3% у 8-их класах і 44,6% у 9-их. Не так помітно, але також більшає число учнів, хто пов'язує охорону довкілля з професійною діяльністю: від 27,6% у 8-их класах до 29,5% у 9-их. Якщо жоден з восьмикласників не обрав варіанту відповіді „Ніколи...”, то у 9-их класах такі відповіді зафіксовані: 1,8% („воно мене не стосується”; „буде інша професія”).

З'ясовано також, що формуванню екологічної компетентності перешкоджає проблема обмеженої комунікації підлітків стосовно екологічних проблем. Тільки 8,3% учнів обговорюють з друзями проблеми збереження природи; 46,4% учнів взагалі не спілкуються з друзями з цього приводу і 54,8% - ніколи не обговорюють питання екології з батьками. Майже третина підлітків - 31% - не хочуть займатися природоохоронною діяльністю. Досить великий відсоток учнів (44,4%) готові до екологічної діяльності тільки разом з іншими. І лише 24,6% у будь-якому випадку будуть робити все для збереження природи. Бажання підлітків брати участь у екологічній діяльності подано на рис.2.

На думку 69,2% учнів 6-х класів компетентна людина – це людина, яка бере на себе відповідальність. Так же вважають 57,7% семикласників та 69,6% восьмикласників. Тож, можна говорити, що переважна частина учнів основної школи вважає компетентну людину відповідальною. Також учні вважають компетентну людину людиною досвідченою (34,6%; 46,0%; 56,6%).

Рис.2. Спрямованість підлітків на участь у екологічній діяльності

Більшість учнів 6-7 класів визнають за живими істотами право на життя і свободу, однак 94,6% допускають природонебезпечні дії щодо них; кількість етичних мотивів у дівчат всіх вікових категорій більша, ніж у хлопців, і ставляться до природних об'єктів вони по різному (так, до неживої природи, як до ресурсу у 7 класі ставляться 37, 5% хлопців і лиш 6,7 % дівчат, а як до частини природи, яка потребує такого ж захисту, як і жива – 25% хлопців і 66,2 % дівчат). У споживанні мотиви етичного характеру зустрічаються лише у 6 класах. В усіх інших вікових категоріях превалюють традиційні економічні мотиви. Якщо виокремити площини взаємодії школярів з природою – живі істоти, нежива природа, екосистеми та природні ресурси – рівень етичної мотивації зменшується від першого до останнього.

Суб'єктність у ставленні до природи поступового знижується в учнів від 6-7 до 8-9 класів. Таким чином підтверджено, що наявність етичних мотивів корелюється із віковими змінами характеру ставлення школярів до природи (вони в більшості своїй виявляються у молодших підлітків та старшокласників, і помітно менше характеризують учнів 8-9 класів) та тенденцію до поступового зниження в учнів 8-9 класів (порівняно з учнями 6-7 класів) суб'єктності у ставленні до природи: якщо переважна більшість молодших підлітків перебуває у статусі захисників природи, то у поведінці старших підлітків частіше проявляється схильність до прагматизму – погляду

на довкілля з позицій корисності-некорисності. Більшою мірою це стосується хлопців: 10% та 11,5% з них (8 та 9 класи відповідно) вважають, що права мають лише корисні для людини тварини.

Чимало учнів не визначають власну діяльність, як чинник впливу на довкілля, при чому хлопці 8-9 класів демонструють це частіше, ніж дівчата. Найпоширенішим серед старших підлітків є ставлення до об'єктів неживої природи, як до частини красивого пейзажу, який не можна руйнувати (у 40% хлопців та 50% дівчат 8 класів; у 9 класах – 34,6% та майже 62% відповідно).

У сприйнятті старшими підлітками природного довкілля і своєї ролі у його зміні мають місце суперечності. Так, переважна частина школярів не усвідомлює причинно-наслідковий зв'язок між своїм перебуванням у природному довкіллі та впливом на його стан. У 8-х класах 85% хлопців та 76,92% дівчат, а у 9-х – 88,46% та 58,82% відповідно переконані, що не створюють жодного тиску на екосистему. Свою активність вважають допомогою природі у 8-х класах 15% хлопців та 19,23% дівчат; у 9-х – відповідно 11,53% та 35,29%. При цьому гармонізацією як зменшення споживання природних ресурсів розглядають майже 60% хлопців та дівчат 8-х класів, а також майже 43% хлопців та 50% дівчат – 9-х класів.

Маркером реального ставлення цієї категорії школярів до інших живих істот є суперечність між визнанням школярами прав тварин та неготовністю вбачати їх суб'єктами взаємин.

Про зміну позицій свідчить рейтинг пріоритетів, складених учнями у відповідях на питання: що вони вважають головним – розвиток економіки, збереження природи, розвиток суспільства? У 6 класі перевагу збереженню природи віддали 52,2% хлопців та 70,8% дівчат, а у 9-х класах показники зменшились до 30,8% та 41,2% відповідно.

Під гармонійними відносинами з природою учні практично всіх вікових груп розуміють такі, при яких довкіллю наноситься якомога менша шкода (89,1-72,2%). Такий вибір корелюється із розуміннями екологічної компетентності. Найактуальнішим такий вибір є для учнів 6 класів. Деяко

меншою популярністю у трактуванні гармонізації користується діяльність на користь природи: тут першість за 7-класниками – 84,5%. Шестикласники також відчутно лідирують у сформованості і розумінні важливості суб'єктного ставлення до природних об'єктів, що певною мірою пов'язане із віковими особливостями формування ставлення до природи – до 9 класу цей показник знижується. Показовим є також розуміння ролі і значення самообмеження споживання. Так, 6-класники, у яких рівень споживчих потреб є найнижчим із означених у експерименті вікових категорій, загалом не можуть оцінити важливість його обмеження. Як і не вбачають потреби обмежувати споживання учні 9 класів, хоча їх споживання є найбільшим. А 68,2 % 8-класників ладні самообмежитись. І ця ж вікова категорія школярів найменш задоволена реальним станом гармонійності відносин з природою. Вважають, що все у взаємодії з природою треба залишити, як є лише 2,1% восьмикласників. А інші категорії учнів задоволені (до 8,5%) і не хочуть нічого змінювати. Однак, загалом такий невисокий відсоток учнів, які вважають сучасний стан гармонізації взаємодії з природою задовільним, свідчить про розуміння учнями необхідності змін у характері відносин з природою у бік конкретних дій і вчинків екологічно компетентного характеру. Розуміння учнями необхідності і шляхів гармонізації взаємодії з природою подано на рис.3.

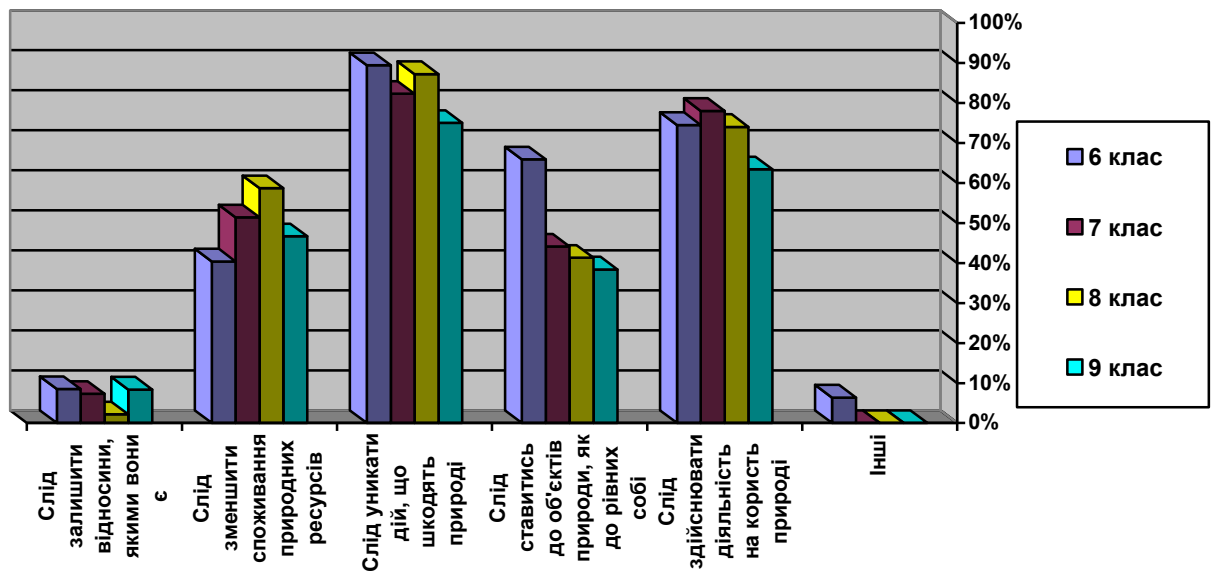

Рис. 3. Розуміння учнями гармонізації відносин з природою

Обговорення. Гармонізація відносин суспільства, особистості з природою є однією з актуальних філософських, культурологічних, психолого-педагогічних проблем. Необхідність ціннісної переорієнтації, зміни етичних установок по відношенню до природи відзначається у міжнародних документах, наукових дослідженнях, законодавчих актах. Аналіз емпіричних даних про стан гармонізації відносин з природою учнів основної школи та вихованців закладів позашкільної освіти відповідно до визначеного критерію (екологічної компетентності) та обґрунтованих показників дає можливість встановити певні тенденції та суперечності.

Зокрема, більшість учнів 6-7 класів визнають за живими істотами право на життя і свободу, однак 94,6% допускають природонебезпечні дії щодо них. Етичні мотиви у дівчат всіх вікових категорій виражені більше, ніж у хлопців. У споживанні мотиви етичного характеру зустрічаються лише у 6 класах. В усіх інших вікових категоріях преvalюють традиційні економічні мотиви. Рівень етичної мотивації залежить від об'єктів і зменшується від живих істот до неживої природи, екосистем і ресурсів. Більшість учнів не визначають власну діяльність, як чинник впливу на довкілля, при чому хлопці 8-9 класів демонструють це частіше, аніж дівчата.

Найпоширенішим серед старших підлітків є ставлення до об'єктів неживої природи, як до частини красивого пейзажу, який не можна руйнувати (у 40% хлопців та 50% дівчат 8 класів; у 9 класах – 34,6% та майже 62% відповідно). Таким чином, прояви етичних мотивів корелюються із віковою динамікою характеру ставлення школярів до природи (вони в більшості своїй виявляються у молодших підлітків та старшокласників, і помітно менше характеризують учнів 8-9 класів) та тенденцію до поступового зниження в учнів 8-9 класів (порівняно з учнями 6-7 класів) суб'єктності у ставленні до природи. Схожі дані отримані у попередніх дослідженнях авторів (Екологізація освітнього простору, 2016; Формування екологічної компетентності, 2008) та відповідають еко-психологічним закономірностям (Львовочкіна, 2003; Шмалей, 1999).

Висновки. Гармонізація відносин учнів з природою означає формування у школярів нового світорозуміння і нового підходу до діяльності, заснованого на формуванні коеволюційних і екологічних цінностей. Суттєвим елементом і необхідною умовою гармонізації відносин з природою є вміння здійснювати екологічний вибір, приймати рішення і компетентно діяти у побутових ситуаціях, так чи інакше пов'язаних як з природними об'єктами, так і споживанням.

Аналіз результатів теоретичного та емпіричного дослідження засвідчив, що обмежений спектр методів та зміст екологічної освіти призводить до негармонійності у розвитку екологічних рис особистості школяра. Існує потреба у подальшій екологізації змісту освіти, впровадженні у педагогічну практику інтерактивних методів й форм роботи з підлітками. Нагальним є посилення етичної складової екологічного виховання шляхом впровадження принципів екологічної етики, поглиблення знань як педагогів, так й учнів у сфері забезпечення прав природи, залучення учнів до обговорення цих питань та участі у відповідній практичній діяльності. Тому продуктивним напрямом є робота з вчителями, спрямована на виокремлення

ціннісних аспектів змісту окремих навчальних предметів та забезпечення цих предметів відповідними методичними матеріалами.

Список використаних джерел

- Commoner, B. (1971) *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*, New York
- Pesci, A. (1977). *The Human Quality*. — Oxford; New York: «Pergamon Press»
- Вернадский В. (1989) *Биосфера и ноосфера*.— М.: Наука, — 259 с.
- Висоцька О. (2003) *Моральні цінності як основи взаємодії суспільства з природою*: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський військовий ун-т. - Х., - 18 с.
- Гардашук Т.(2005). *Концептуальні параметри екологізму*.-К.: Парапан, -199с
- Гончаренко С. (1997) *Український педагогічний словник* – К.: Либідь, – С. 63.
- Екологізація освітнього простору сучасної загальноосвітньої школи* : монографія / Н. Пустовіт, О. Колонькова, О. Пруцакова, Г. Тарасюк, Ю. Солобай. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. – 154 с.
- Кавалеров А.(2001) *Цінність у соціокультурній трансформації*: Монографія. – Одеса: Астропринт,. – 224 с.
- Кисельов М., Канак Ф. .(2000) *Національне буття серед екологічних реалій*. – К.: ТанDEM,– 320 с.
- Крисаченко В. Мостяев О.І.(2002) *«Україна: природа і люди»*.- К.: НІСД, -623с.
- Логінова А..(2019) *Стан сформованості гармонійних відносин з природою у учнів 6-8 класів закладів загальної середньої освіти*. Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції "Ціннісні засади реалізації ідей Нової української школи" (12 березня 2019 р.) КНЗ КОР "КОПОПК", м. Біла Церква, с.84-88
- Львовичкіна А.(2003).*Екологічна психологія: Навчальний посібник*. – К: Міленіум, – 120 с.
- Марушевський Г.(2008). *Етика збалансованого розвитку*: Монографія. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, – 440 с.
- Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 №1264-ХІІ.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
- Пруцакова О.(2018) *Мотиви взаємодії з природою та способи їх гармонізації у школярів //Особистість у просторі виховних інновацій : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2018 рік/ [За ред. І.Д. Беха, О.М. Докукіної, Р.В. Малиношевського]. – Івано-Франківськ: НАПН, – С. 360-364.- С.295-300*
- Пустовіт Н.(2005) *Сутнісні характеристики екологічної компетентності школярів*. – Зб.наук.пр. Пед.науки. Вип.38 – Херсон: Вид-во ХДІ, - С.186-191.
- Толстоухов А (2006) *Філософія природи: монографія* / А.В. Толстоухов, Ю.О. Мелков, С.М. Ягодзінський. – К.: Видавець ПАРАПАН, – 208с.
- Формування екологічної компетентності школярів: наук.-метод. посібник* / Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова, Л.Д. Руденко, О.О. Колонькова. – К.: „Педагогічна думка”, 2008. – 64 с.
- Хілько М. (2000) *Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі //Філософська думка*. - № 3. – с. 24-47
- Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року* : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН, Нью-Йорк, 2015 Режим доступу: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>

Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь, 2017 Режим доступу:
<http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

Швейцер А.(1973) Культура и этика. — М.: Прогресс, 1973. — 340 с.

Шмалей С. (1999) Екологічна особистість. Монографія. — К. : Бібліотека офіційних документів, — 232 с.

References

- Commoner, B. (1971) *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*, New York
- Peccei.A. (1977).*The Human Quality*. — Oxford; New York: «Pergamon Press»
- Vernadskyi V. (1989) *Byosfera y noosfera.*— М.: Nauka, — 259 s.
- Vysotska O. (2003) *Moralni tsinnosti yak osnovy vzaiemodii suspilstva z pryrodouiu: Avto-ref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03 / Kharkivskiy viiskoviy un-t. - Kh., - 18 s.*
- Hardashchuk T.(2005). *Kontseptualni parametry ekolohizmu.*-K.: Parapan, -199s
- Honcharenko S. (1997) *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk.* — К.: Lybid, — S. 63.
- Ekolohizatsiia osvithnoho prostoru suchasnoi zahalnoosvitnoi shkoly : monohrafiia / N. Pustovit, O. Kolonkova, O. Prutsakova, H. Tarasiuk, Yu. Solobai.* — Kharkiv: «Drukarnia Madryd», 2016. — 154 s.
- Kavalerov A.(2001) *Tsinnist u sotsiokulturnii transformatsii: Monohrafiia* — Odesa: Astroprynt., — 224 s.
- Kyselov M., Kanak F. .(2000) *Natsionalne buttia sered ekolohichnykh realii.* — К.: Tandem,— 320 s.
- Krysachenko V. Mostiaiev O.I.(2002) «Ukraina: pryroda i liudy».- К.: NISD, -623s.
- Lohinova A..(2019) *Stan sformovanosti harmoniinykh vidnosyn z pryrodouiu v uchniv 6-8 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Tsinnisni zasady realizatsii idei Novoi ukrainskoi shkoly" (12 bereznia 2019 r.) KNZ KOR "KOIPOPK", m. Bila Tserkva, s.84-88*
- Lovochkina A.(2003).*Ekolohichna psykholohiia: Navchalnyi posibnyk.* — К.: Milenium, 2003. — 120 s.
- Marushevskiy H.(2008). *Etyka zbalansovanoho rozvytku: Monohrafiia.* — К.: Tsentr ekolohichnoi osvity ta informatsii, — 440 s.
- Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 №1264-XII.* — [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
- Prutsakova O.(2018) *Motyvy vzaiemodii z pryrodouiu ta sposoby yikh harmonizatsii u shkoliariv //Osobystist u prostori vykhovnykh innovatsii : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii Instytutu problem vykhovannia NAPN Ukrainy za 2018 rik/ [Za red. I.D. Bekha, O.M. Dokukinoi, R.V. Malynoshevskoho].* — Ivano-Frankivsk: NAIP, — S. 360-364.- S.295-300
- Pustovit N.(2005) *Sutnisni kharakterystyky ekolohichnoi kompetentnosti shkoliariv.* — Zb.nauk.pr. Ped.nauky. Vyp.38 — Kherson: Vyd-vo KhDI, - S.186-191.
- Tolstoukhov A (2006) *Filosofiia pryrody: monohrafiia / A.V. Tolstoukhov, Yu.O. Mielkov, S.M. Yahodzynskiy.* — К.: Vydavets PARAPAN,. — 208s.
- Formuvannia ekolohichnoi kompetentnosti shkoliariv: nauk.-metod. posibnyk / N.A. Pustovit, O.L. Prutsakova, L.D. Rudenko, O.O. Kolonkova.* — К.: „Pedahohichna dumka”, 2008. — 64 s.
- Khilko M. (2000) *Ekolohichna kryza u filsofsko-etychnomu vymiri //Filosofska dumka. - . - № 3. — s. 24-47*
- Peretvorennia nashoho svitu: Poriadok denniy u sferi staloho rozvytku do 2030 roku : Rezoliutsiia Heneralnoi Asamblei OON, Niu-York, 2015* Rezhym dostupu: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>
- Tsili staloho rozvytku: Ukraina. Natsionalna dopovid, 2017* Rezhym dostupu: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>
- Shveitser A.(1973) *Kultura y etyka.* — М.: Prohress, 1973. — 340 s.
- Shmaliei S. (1999) *Ekolohichna osobystist. Monohrafiia.* — К. : Biblioteka ofitsiinykh dokumentiv, — 232 s.